

O związkach struktury klasowej ze stratyfikacją społeczną

Kazimierz M. Słomczyński, Krystyna Janicka, Irina Tomescu-Dubrow

Polityczny i ekonomiczny wymiar przemian społecznych

Badanie POLPAN 1988–2013 przypada na okres intensywnej przemiany polskiego społeczeństwa. Oceniając obecny stan struktury społecznej z perspektywy skutków tej transformacji, warto pamiętać o różnych czynnikach, które ostatecznie złożyły się na zmianę systemową i jej różne konsekwencje. W czasie ćwierćwiecza mieliśmy do czynienia z wyjątkowym splotem kilku procesów o historycznym znaczeniu dla społeczeństwa polskiego. Były to przede wszystkim:

- zapoczątkowana przełomem ustrojowym „właściwa” transformacja, co – w wielkim skrócie – oznaczało zmianę zasad funkcjonowania państwa i gospodarki,
- towarzysząca przekształceniom polityczno-ekonomicznym wymiana elity administracyjno-rządowej i kierowniczych gremiów w strategicznych instytucjach państwa,
- poprzedzona kilkuletnim okresem przygotowawczym akcesja Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku,
- włączenie się kraju w sieć globalnych relacji finansowych i gospodarczych, wynikających z nowej sytuacji geopolitycznej i upowszechnienia się nowych technologii komunikacyjnych.

Wobec rangi i zakresu zmian, jakie wywołał przełom ustrojowy, jest zrozumiałe, dlaczego w badaniach i refleksji socjologicznej w ciągu ostatniego ćwierćwiecza nurtem dominującym była problematyka transformacji. Powstało wiele doniosłych prac, któ-

rych wspólnym mianownikiem była próba odpowiedzi na następujące pytanie: **Jaka w istocie mamy Polskę: jedną, choć w wielu wymiarach zróżnicowaną, czy podzieloną na względnie autonomiczne – coraz bardziej oddalające się od siebie – klasy i segmenty struktury społecznej?** Być może jednak, w wyniku wielowymiarowego uwarunkowania szans życiowych, wyłoniły się dwie Polski albo należałoby nawet mówić o „wielo-Polsce”?¹

W analizach struktury społecznej podstawowe znaczenie mają zwłaszcza parametry ilustrujące kierunek ewolucji społeczno-gospodarczej kraju. Najważniejsze z nich dotyczą dynamiki tworzenia potencjału gospodarczego w warunkach nowego systemu. Potencjał ten jest widoczny w takich sferach, jak wartość dochodu narodowego, wielkość i jakość zasobów pracy (struktura zatrudnienia, poziom kwalifikacji pracowników), usytuowanie Polski na tle innych krajów europejskich w wymiarach ważnych dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Dokumentację tendencji obserwowanych w tych obszarach zawierają dane przeglądowe, które dla okresu 1990–2013 podaje Główny Urząd Statystyczny w przekroju krajowym i międzynarodowym.

¹ Przywołane problemy stanowią główną osnowę wielu interesujących publikacji opracowanych przez wybitnych socjologów. Już same tytuły niektórych prac kierują uwagę na skutki transformacji ustrojowej – por. między innymi książki: *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne* (Kojder 2007); *Polska. Ale jaka?* (Jarosz 2005); *Polska jedna czy wiele?* (Domański, Śpiewak, Rychard 2006). Wśród publikacji oferujących całościowy obraz przemian społecznych po zmianie ustroju znajdują się prace o mniej dobitnych tytułach, na przykład *Wymiary życia społecznego* (Marody 2002). Cenny wkład do swoistej *summa sociologica* polskiej transformacji wnoszą publikacje z ostatnich zjazdów socjologicznych Polskiego Towarzystwa Socjologicznego – w Poznaniu (2004), Zielonej Górze (2007), Krakowie (2010) i Szczecinie (2013).

Wyłączywszy kwestię bezrobocia – wymuszonego przez opartą na zasadach rynkowych racjonalizację produkcji i rynku pracy – można powiedzieć, że wyłaniający się z tych danych obraz Polski jako kraju „po przejściach” jest zdecydowanie pozytywny.

Nie oznacza to oczywiście braku wyraźnych ograniczeń rozwojowych. Są one widoczne zwłaszcza w porównaniu z innymi państwami Unii Europejskiej. Ograniczenia te mają różny charakter i przejawiają się głównie w formie:

- niższego przyrostu demograficznego,
- niższego współczynnika aktywności zawodowej,
- niekorzystnej – ze względu na działy zatrudnienia – struktury gospodarki,
- mniejszej zamożności gospodarstw domowych,
- znacznej rozpiętości w dochodach różnych grup ludności.

W Polsce rozwarstwienie materialne – występujące mimo korzystnych tendencji w sytuacji gospodarczej kraju – tworzy płaszczyznę napięć i konfliktów społecznych oraz rodzi pytanie o stan struktury społecznej i konsekwencji, jakie ulokowanie jedno-

stek w tej strukturze ma dla indywidualnych postaw i zachowań. Jest rzeczą oczywistą, że oba wymiary – makroekonomiczny i makrospołeczny – są ze sobą ściśle powiązane i współtworzą obraz transformacji ustrojowej.

Empiryczne badania reprezentacyjne nad strukturą społeczną stanowią podstawę diagnozy stanu społeczeństwa „po przejściach”. To jednak struktura społeczna – rozumiana jako układ wzajemnie powiązanych, ważnych i względnie trwałych dużych grup społecznych – wyznacza główne ramy, w jakich przebiegają fundamentalne procesy społeczne. Wyrazem tych zmian jest już sam kształt wspomnianej struktury, a o jej dynamice świadczy zmieniająca się sieć przeszkód i dystansów przejawiających się w relacjach interpersonalnych. Jest zatem oczywiste, że dociekania mające za przedmiot szczególnie doniosłe zmiany mikroskopowe – w postawach i zachowaniach – wymagają prowadzenia analiz na poziomie makroskopowym.

Napięcia w strukturze społecznej

Struktura społeczna stanowi układ kategorii i grup ludności oraz instytucjonalne ramy ich funkcjonowania. W wyniku radykalnych zmian ekonomicznych i politycznych w strukturze społecznej powstają różne na-

Z socjologicznego punktu widzenia kluczem do analizy struktury społecznej była i jest struktura klasowa jako podstawa nierówności społecznych. Przez klasy społeczne rozumiemy tutaj grupy, które w różnych wymiarach i w różnym stopniu kontrolują społeczne zasoby istotne w funkcjonowaniu rynku kapitału, rynku pracy i rynku konsumpcji. Kontrola środków produkcji i usług przez własność, kontrola procesu pracy przez kwalifikacje kierownicze i zawodowe oraz dysponowanie środkami finansowymi, które mogą być przeznaczone na nabycie pożądaných dóbr, są istotnymi kryteriami podziałów klasowych. Jeśli dane formy rynków są słabo rozwinięte – na przykład rynek kapitału w socjalizmie – to inne instytucje, w tym polityczne, pełnią funkcje zastępcze. W każdym razie stosunki własności, kontroli pracy i dominacji konsumpcyjnej są podstawą formowania się klas społecznych, proces ten polega zaś również na tym, że jednostki czują swoją odrębność i uzyskują identyfikację społeczno-kulturową.

pięcia. Gwałtowne zmiany, nieciągłości ewolucyjne, mogą powodować, że układ kategorii i grup ludności staje się źle dostosowany do otoczenia, czyli do warunków zewnętrznych. Nawiązując do wcześniejszych publikacji, na określenie takiego stanu używamy języka metaforycznego i wskazujemy na „pęknięcia w strukturze społecznej”, które odzwierciedlają „procesy polaryzacji”².

W niniejszym opracowaniu argumentujemy na rzecz tezy o ważności klas społecznych, zdając sobie sprawę, że jest ona w sprzeczności z modną w swoim czasie hipotezą o „śmierci klas społecznych”, lansowaną między innymi przez Jana Pakulskiego i Malcolma Watersa w książce *Death of Class* (1996). Podobne hipotezy, które głoszą na przykład „oswobodzenie jednostki z warunkowań klasowych”, można znaleźć choćby w pracy Ulricha Becka *Spoleczeństwo ryzyka* (2004)³.

W badaniach POLPAN wychodzimy z założenia, że struktura klasowa w okresie gospodarki realnego socjalizmu różniła się istotnie od struktury klasowej rodzącego się kapitalizmu. Konceptualizacja struktury klasowej społeczeństwa socjalistycznego opiera się na założeniu, że kontrola życia ekonomicznego przez aparat partyjny i państwowy zmniejsza wagę tradycyjnie stosowanego kryterium wyodrębniania klas społecznych – własności środków produkcji. Społeczeństwa realnego

socjalizmu miały jednak dobrze zdefiniowane charakterystyki strukturalne, na przykład system **nomenklatury**, który pozwalał na nakazowo-rozdzielczą kontrolę zasobów ekonomicznych, czy wielkoprzemysłową klasę robotniczą, początkowo występującą jedynie jako symbol industrializacji, ale później jako realna siła polityczna.

Począwszy od 1989 roku, zmiany w strukturze klasowej wyrażały się nie tylko w przekształcaniach dawnych jej elementów, ale także w powstaniu nowych, głównie jako wynik procesów demokratyzacji i wprowadzenia zasad rynkowych. Kiedy rozpatrujemy dawne elementy struktury klasowej, powinniśmy uzmysłowić sobie ogrom zmian, jakie zaszły po upadku realnego socjalizmu. Na przykład klasa chłopska – ze względu na kryterium własności ziemi – nadal pozostaje tą samą klasą, powiązanie z wolnym rynkiem produktów rolnych sprawia jednak, że jest już klasą inną: klasą rolników. Nowe klasy obejmują przedsiębiorców (właścicieli firm zatrudniających siłę roboczą) czy „kapitanów kapitalizmu” (menedżerów na wolnym rynku). Są to przykłady przekształcenia układu klas socjalistycznych w układ klas kapitalistycznych.

Narastająca różnica między zwycięzcami transformacji – do których należy przede wszystkim zaliczyć przedsiębiorców, menedżerów i ekspertów – a tymi, którzy relatywnie przegrali, stanowi podstawowe pęknięcie w strukturze społecznej nie tylko przez swoją bezwzględną i względną wielkość, ale także przez swoją dysfunkcjonalność. Objawia się ona „wycofaniem społecznym” znacznych segmentów struktury społecznej, w konsekwencji zaś niedostateczną adaptacją do zmieniających się warunków – rozwoju gospodarki kapitalistycznej i demokratyzacji systemu politycznego. W niniejszym opracowaniu znajduje się dokumentacja tej tezy.

² Pragniemy przywołać tutaj następujące prace: *Polarized social-class structure: On the Matthew effect and increasing inequality* (Słomczyński, Janicka 2008); *Changes in class structure in Poland, 1988–2003: Crystallization of the winners-loosers' divide* (Słomczyński, Janicka, Shabad, Tomescu-Dubrow 2007); *Struktura społeczeństwa polskiego: zmiany w latach 1978-2008* (Słomczyński, Janicka, Tomescu-Dubrow 2010); *Zmiany w strukturze społecznej w wyniku transformacji ustrojowej w Polsce. Historyczno-polityczne tło przemian społecznych* (Janicka 2010).

³ Ze statystycznego punktu widzenia tego rodzaju hipotezy o zaniku klas społecznych są hipotezami zerowymi, mówią bowiem o braku wpływu klasy społecznej na różne zjawiska. Zwolennicy tych hipotez potwierdzają je tylko wtedy, gdy klasy społeczne operacjonalizują w sposób uproszczony lub mało adekwatny do analizowanych przez nich warunków społecznych. Na ogół we wnioskowaniu popełniają oni tak zwany błąd drugiego rodzaju – przyjęcia hipotezy zerowej, kiedy jest ona fałszywa.

Ewolucyjne spojrzenie na strukturę klasową

W badaniu POLPAN zakładamy, że struktura klasowa w Polsce powinna być ujmowana **dynamicznie** i odzwierciedlać specyfikę sytuacji społeczno-gospodarczej w danym okresie. Opracowując schemat klasowy dla schyłku socjalizmu, kierowaliśmy się przesłankami teoretycznymi, które były i są obecne w dyskusji socjologów nad strukturą społeczeństwa polskiego przed 1989 rokiem⁴.

Na ogół wśród socjologów panuje zgoda, że strukturę klasową centralnie zarządzanego społeczeństwa socjalizmu państwowego trafnie charakteryzowały następujące kategorie: dysponenti uspołecznionych środków produkcji, bezpośredni kontrolerzy pracy, wykonawczy pracownicy umysłowi, produkcyjni robotnicy w zakładach przemysłowych, pracownicy fizyczni poza produkcją, prywatna inicjatywa.

W nowych warunkach ustrojowych, po 1989 roku, konstytutywnym kryterium klasowości stała się własność środków produkcji, ale wzrosło znaczenie kontroli organizacyjnej nad pracą innych oraz zasobów i kompetencji w zakresie wiedzy teoretycznej i praktycznej. Biorąc pod uwagę wielkość kapitału, zatrudnienie pracowników i poziom zarządzania, a także poziom kwalifikacji i umysłowy lub fizyczny charakter pracy, w strukturze klasowej społeczeństwa postkomunistycznego wyodrębniono następujące kategorie: przedsiębiorców (oddzielając ich od pracujących na własny rachunek), menedżerów (jako zarządców firm z dużą autonomią) i ekspertów (specjalistów, którzy w nowym systemie pełnią inne funkcje niż w systemie komunistycznym). Wyodrębniono również techników i pracowników biurowych jako odpowiednik kategorii, która pasuje do gospodarki kapitalistycznej i jest określana mianem *semi-professionals*. Robotnicy (bez względu na dział zatrudnie-

Tabela 1. Schemat klasowy dla schyłku socjalizmu w Polsce i dane badania POLPAN

Kryterium podstawowe – nacjonalizacja	Podziały tradycyjne	Proponowany schemat klasowy ^a	Komentarz
Socialistyczna (upaństwowiona) gospodarka	Inteligencja (<i>sensu largo</i>)	Nomenklatura, $N = 38$	Kryterium polityczne
		Pracownicy umysłowi, $N = 399$	Zawiera redundantne pozycje biurokratyczne
	Klasa robotnicza	Wielkoprzemysłowa klasa robotnicza ^b , $N = 290$	Przed wszystkim przemysł ciężki
		Peryferyjna klasa robotnicza, $N = 93$	Zawiera niskokwalifikowane pozycje w usługach
Sektor prywatny	Chłopstwo	Chłopstwo, $N = 194$	Znaczna część w drugiej ekonomii
	Inni	Prywatna inicjatywa, $N = 47$	

^a Liczby dotyczą osób badanych w 1988 roku, pozostających w panelu i pracujących w latach 1993, 1998 i 2003 (w wieku 36–65 lat w 2003 roku). Zaliczenia do klas społecznych dokonano na podstawie danych z 1988 roku.

^b Zwana także „trzonem klasy robotniczej”.

⁴ Ujęcie klas społecznych przedstawione w tabeli 1 jest w dużym zakresie powtórzeniem ujęcia zaprezentowanego w innej pracy (por. Słomczyński *et al.* 1988), w której jest mowa o „dysponentach mienia społecznego” zamiast o „nomenklaturze”.

nia) zostali potraktowani łącznie, ponieważ – w wyniku odejścia od centralnego planowania – osłabieniu uległ podział na pracowników produkcyjnych i nieprodukcyjnych. Wzrosła jednak rola kwalifikacji, dlatego uwzględniamy podział na robotników wykwalifikowanych i niewykwalifikowanych.

Z teoretycznego punktu widzenia warto przyjąć założenie, że **rola tych samych kategorii klasowych zmienia się w czasie**. Mając te zmiany na myśli, dla okresu transformacji postkomunistycznej i początków kapitalizmu wykorzystujemy w tym względzie następujący schemat kategorii klasowych:

1. Przedsiębiorcy, do których zaliczamy tylko osoby mające własną firmę i zatrudniające siłę roboczą poza swoją rodziną. Jest to kategoria, która rzeczywiście powstała w procesie transformacji postkomunistycznej. W epoce socjalizmu stosunkowo nieliczni przedsiębiorcy zatrudniający siłę roboczą zwykle byli zaliczani – razem z samodzielnymi pracownikami – do inicjatywy prywatnej.

2. Menedżerowie, którzy odpowiadają tutaj wyższym kadrom kierowniczym w zakładach produkcyjnych i usługowych, a także wyższym kadrom administracyjnym. W socjalizmie – a więc do 1989 roku – kategoria ta odpowiada klasie dysponentów mienia publicznego. W okresie transformacji postkomunistycznej jest to elita zarządzająca instytucjami państwowymi i prywatnymi.

3. Eksperci są kategorią skupiającą tych wszystkich, którzy pracują w zawodach wymagających przygotowania na poziomie wykształcenia wyższego. Tradycyjnie są to górne warstwy inteligencji. Choć rola tej klasy uległa zmianie w czasie rewolucji welwetowej w 1989 roku oraz w procesie ewolucji systemu ekonomicznego i politycznego, jej cechą wyróżniającą są kwalifikacje.

4. Kierownicy, czyli bezpośredni kontrolerzy procesu pracy. Są to kierownicy najmniej-

szych zespołów roboczych, którzy zwykle nadzorują pracę od dwóch do dwudziestu pięciu osób. To, co ich odróżnia od menedżerów, to ograniczenie ich władzy do jednej sfery: procesu pracy.

5. Samodzielni – pracujący na własny rachunek. Są to właściciele warsztatów pracy, którzy nie zatrudniają – poza rodziną – siły roboczej. W socjalizmie stanowili oni trzon prywatnej inicjatywy i byli względnie homogeniczną grupą rzemieślników, a także drobnych producentów i kupców. W wyniku transformacji postkomunistycznej grupa ta stała się wewnątrznie zróżnicowana, z niej również wyodrębniła się klasa przedsiębiorców.

6. Wykonawczy pracownicy umysłowi. Konieczność znacznego wysiłku mentalnego w procesie pracy jest kryterium umożliwiającym odróżnienie wykonawczych pracowników umysłowych od pracowników fizycznych. Wykonawczy pracownicy umysłowi – rozumiani w ten sposób – nie obejmują jednak ekspertów, którzy stanowią odrębną kategorię klasową.

7. Wykwalifikowani pracownicy fizyczni. Są to przede wszystkim robotnicy fabryczni. W czasach socjalizmu byli oni nazywani awangardą klasy robotniczej, ale ich rola w procesie postkomunistycznej transformacji uległa istotnej zmianie, szczególnie w przemyśle ciężkim.

8. Niewykwalifikowani pracownicy fizyczni są pracownikami, których w zasadzie można przyuczyc do wykonywania czynności roboczych w stosunkowo krótkim czasie, na ogół nie dłuższym niż pół roku. Znaczna część tych pracowników pracuje w usługach, przy prostych pracach.

9. Rolnicy. Jest to kategoria bardzo zróżnicowana pod względem kwalifikacji i zamożności, ale tym, co łączy należące do niej jednostki, jest posiadanie i uprawianie ziemi. W okresie socjalizmu rolnicy byli w dużym

stopniu zależni od państwa pod względem zakupu sprzętu i innych środków produkcji oraz kontraktów na produkcję rolniczą. W okresie transformacji postkomunistycznej konkurencja rolnych produktów zachodnich stała się istotnym problemem dla polskich rolników.

Powyższa konceptualizacja klas społecznych jest, naszym zdaniem, optymalna dla analizy społeczeństwa polskiego od 1993 do 2008 roku. Później w strukturze następują istotne zmiany wśród szeroko rozumianej kategorii pracowników umysłowych. Przede wszystkim należy wyodrębnić kategorie wyspecjalizowanych pracowników finansów i obrotu finansowo-bankowego, organizacji pozarządowych, nowych technologii informatycznych i różnego rodzaju usług sfery publicznej. Jest to kategoria **specjalistów**. O ile wymagania kwalifikacyjne w kategorii ekspertów są na poziomie co najmniej studiów magisterskich, o tyle w kategorii specjalistów są one na poziomie studiów licencjackich.

Inna wyodrębniona tutaj kategoria to **pracownicy usług**, którzy czasami są nazywani pracownikami fizyczno-umysłowymi. Kategorię tę wyodrębniamy nie tylko ze względu na wzrost liczby sprzedawców w hipermarketach i domach towarowych, osób pracujących w salonach fryzjerskich i kosmetycznych czy w branży gastronomicznej, ale także dlatego, że w tym dziale gospodarki niestabilne zatrudnienie jest szczególnie częste.

W ostatnich latach pogłębiły się ponadto różnice wewnątrz kategorii robotników: podział na robotników wysoko kwalifikowanych i resztę stał się bardziej ostry. Bierzemy to pod uwagę, wyróżniając **robotników wysoko kwalifikowanych i robotników do prac prostych** – niezależnie od tego, jakie ci robotnicy mają tytuły zawodowe. We wprowadzonym podziale najbardziej liczą się obecne wymagania kwalifikacyjne. Jeśli dana praca wymaga nie więcej niż kilkutygodniowego przeszkolenia, to osoba wykonująca tę pra-

cę zostaje zaklasyfikowana do kategorii robotników do prac prostych, mimo że może mieć dyplom poświadczający kwalifikacje na poziomie robotnika wykwalifikowanego.

Klasy społeczne jako zmienna nominalna

Biorąc pod uwagę wielowymiarowość interesów i ich jakościowe zróżnicowanie, należy przyjąć, że klasy społeczne są bytami (obiektami) najwyżej częściowo uporządkowanymi. Na przykład w wymiarze władzy kierownicy plasują się oczywiście znacznie wyżej niż pracownicy biurowi i technicy, ale trudno jest orzec, jaka jest ich pozycja w stosunku do przedsiębiorców lub osób prowadzących działalność gospodarczą na własny rachunek. Analogiczne trudności z hierarchizacją klas pojawiają się przy innych kryteriach definicyjnych – na przykład charakterze pracy. Bezpieczniej jest zatem traktować klasy społeczne jako zmienną nominalną niż zmienną porządkową.

Ustalenie hierarchizacji klas społecznych – od umieszczonych na górze do znajdujących się na dole drabiny społecznej – **wymaga odwołania się do kryteriów zewnętrznych**: cech położenia społecznego. Chodzi tutaj przede wszystkim o dostęp do oświaty (w formie zdobywanego wykształcenia), rodzaj pracy (szczególnie jej złożoność) i położenie materialne (na przykład dochód gospodarstwa domowego).

Formalne wykształcenie, status zawodowy i rzeczywisty dochód są trzema wskaźnikami położenia jednostek w strukturze społecznej. W sensie statystycznym przynależność jednostek do klas społecznych (wyrażonych jako zmienna nominalna) i pozycja stratyfikacyjna (zwykle wyrażona jako zmienna interwałowa) są ze sobą związane. Siła tego związku zależy jednak od miejsca i czasu, podlegając długoterminowym tendencjom i chwilowym wahaniom. Pytanie, w jakim

stopniu klasy społeczne różnią się między sobą pod względem zmiennych stratyfikacyjnych w różnych fazach przekształceń społecznych, jest pytaniem ważnym teoretycznie i praktycznie.

Podjmując w niniejszym opracowaniu próbę odpowiedzi na powyższe pytanie, bierzemy pod uwagę koniec systemu komunistycznego (1988), a następnie postkomunistyczną transformację, zarówno w jej fazie początkowej (1989–1993), jak i w jej fazie zaawansowanej (1994–1998). Uwzględniamy również okres, który nazywamy „preintegracyjnym”, gdyż był on zorientowany na dostosowanie różnych warunków w kraju do wymagań Unii Europejskiej (1999–2003). Wyróżniamy ponadto okres integracji z Unią Europejską (2004–2008) i okres „globalizacji” (2009–2013). Niektóre analizy zostały wykonane na próbie panelowej uwzględniającej dodatkowo podpróby osób młodszych, w wieku od 21 do 30 lat w 1998 roku i od 21 do 25 lat w 2003 i 2008 roku. Ważna próba z 2013 roku jest reprezentatywna dla dorosłej ludności Polski.

Klasy społeczne a podstawowe wymiary stratyfikacyjne

W badaniu POLPAN stosujemy standardową metodę wyrażania pozycji stratyfikacyjnej jako liniowej kombinacji formalnego wykształcenia, pozycji zawodowej i zarobków. **Wykształcenie** jest mierzone przybliżoną liczbą lat szkolnych, przy założeniu, że niepełnemu wykształceniu podstawowemu przyporządkowuje się pięć lat, podstawowemu pełnemu – osiem lat, zasadniczemu zawodowemu lub niepełnemu średniemu – dziesięć lat, średniemu ogólnemu lub zawodowemu – dwanaście lat, niepełnemu wyższemu – czternaście lat, wyższemu pełnemu – siedemnaście lat. **Pozycja zawodowa** jest mierzona na Skali Społeczno-Ekonomicznej, która każdej z podstawowych jednostek zawodowych Społecznej Klasyfikacji Zawo-

dów przyporządkowuje specyficzne wartości⁵. **Zarobki** dotyczą całkowitego dochodu respondentą (lub – dla niektórych edycji – dochodów gospodarstwa domowego) w stałych złotych, przeliczonych według indeksu średnich rzeczywistych dochodów i wynagrodzeń miesięcznych brutto.

W modelach pomiarowych, które opracowaliśmy dla okresu 1988–2013, pozycja w hierarchii stratyfikacji społecznej jest rozumiana jako struktura złożona, w której formalne wykształcenie, pozycja zawodowa i dochody są **wskaźnikami** podstawowymi. W procedurze pomiarowej warto zawsze ocenić stopień zgodności i niezgodności między składnikami ogólnej pozycji stratyfikacyjnej.

Związek między składnikami wyrażający **zgodność** odpowiada pierwszemu wymiarowi analizy czynnikowej formalnego wykształcenia, pozycji zawodowej i zarobków. Ponieważ korelacje między tymi zmiennymi są dodatnie, wagi czynnikowe również więc muszą być dodatnie. W konsekwencji związek między wskaźnikami i wyodrębnionym czynnikiem jest interpretowany jednoznacznie: **im wyższe formalne wykształcenie, pozycja zawodowa i dochody danej jednostki, tym wyższa jej ogólna pozycja stratyfikacyjna**. Zależność ta odpowiada pojęciu „wymiaru wertykalnego” stratyfikacji społecznej.

Dane empiryczne wskazują, że w schyłkowym okresie Polski Ludowej, w 1988 roku, związek między formalnym wykształceniem a pozycją zawodową nie był wcale słaby. Alokacja jednostek na pozycje zawodowe imitowała wówczas mechanizmy rynkowe dzięki stosowaniu odgórnych dyrektyw, gdzie kto powinien pracować. Centralne planowanie – przynajmniej w zamierzeniu – miało optyimizować zgodność wykształcenia jednostek z wymaganiami kwalifikacyjnymi odpowiadającymi poszczególnym

⁵ Społeczną Klasyfikację Zawodów i dostosowane do niej skale zawodów omówiono w innej pracy (por. Domański, Sawiński, Słomczyński 2007).

rolom zawodowym, dlatego korelacja między wykształceniem a statusem zawodowym ($r = 0,754$) nie odbiegała od tej, jaką notowano w krajach Europy Zachodniej. W 1988 roku korelacja między wykształceniem a zarobkami była jednak niska ($r = 0,209$), podobnie zresztą jak korelacja między statusem zawodowym a zarobkami ($r = 0,210$). W konsekwencji, formalne wykształcenie i pozycja zawodowa wyjaśniały w sensie statystycznym tylko około 5% zróżnicowania zarobków.

W okresie przejściowym, w latach 1993–1998, zauważa się niewielką fluktuację wszystkich korelacji między zmiennymi określającymi pozycję stratyfikacji społecznej. Korelacje między wykształceniem a zarobkami i między pozycją zawodową a zarobkami były w tym czasie stosunkowo słabe ($0,211 < r < 0,297$). Korelacja między liczbą lat szkolnych a zarobkami miesięcznymi wzrosła w 1993 roku, ale pięć lat później znów zmalała. W wypadku korelacji między wskaźnikami pozycji zawodowej a zarobkami w latach 1988–1998 ze statystycznego punktu widzenia nie są istotne. Wyniki te wskazują na nikłe przesunięcie polskiego rynku pracy w kierunku meryto-

kracji w tamtym okresie. Sytuacja uległa jednak zmianie w okresie „preintegracyjnym”, a więc w latach 1998–2003. Wtedy korelacja między wykształceniem a zarobkami istotnie wzrosła (do $r = 0,365$), z kolei korelacja między pozycją zawodową a zarobkami właściwie się nie zmieniła ($r = 0,220$). Podobnie tendencje promerytokratyczne utrzymały się w okresie 2004–2008. Wówczas, w wyniku szybkich zmian na rynku pracy, związek wykształcenia z pozycją zawodową osłabł, z lekką tendencją zwyżkową w ostatnim okresie. W 2013 roku korelacje były następujące:

- wykształcenie – pozycja zawodowa, $r = 0,612$
- wykształcenie – dochód, $r = 0,363$
- pozycja zawodowa – dochód, $r = 0,265$

Ogólnie można stwierdzić, że w okresie „globalizacyjnym” tendencje merytokratyczne utrzymują się na poziomie osiągniętym w okresie „pointegracyjnym”.

Analiza korelacyjna ma swoje rozszerzenie w formie analizy czynnikowej, w której wyodrębniamy czynnik odpowiadający pozycji stratyfikacyjnej (tabela 2). Również

Tabela 2. Formalne wykształcenie, pozycja zawodowa i zarobki jako składowe ogólnego statusu w badaniu POLPAN 1988–2013

Położenie społeczne i jego składowe	Rok					
	1988	1993	1998	2003	2008	2013
	Ładunki czynnikowe					
A. Ogólny status – pozycja stratyfikacyjna						
Formalne wykształcenie	0,910	0,912	0,907	0,895	0,859	0,871
Pozycja zawodowa	0,909	0,896	0,901	0,827	0,879	0,839
Zarobki	0,449	0,499	0,469	0,612	0,657	0,615
<i>Wartość własna</i>	<i>1,854</i>	<i>1,883</i>	<i>1,854</i>	<i>1,860</i>	<i>1,943</i>	<i>1,842</i>
<i>Proporcja wyjaśnionej wariancji</i>	<i>0,619</i>	<i>0,628</i>	<i>0,618</i>	<i>0,620</i>	<i>0,648</i>	<i>0,614</i>

w tym względzie dostrzegamy, że istotne zmiany nastąpiły w okresie „integracyjnym” – między 1998 a 2003 rokiem. W wymiarze statusu ogólnego – pozycji stratyfikacyjnej – zmiany te dotyczą przede wszystkim roli zarobków. W 1988 roku zarobki z pracy miały nieco mniejszy udział w tym czynniku (z ładunkiem czynnikiem 0,449) niż w latach 1988–1998 (ładunki od 0,449 do 0,499). Jednocześnie w tym samym czasie ładunki czynnikiowe dla formalnego wykształcenia i pozycji zawodowej wzrosły. Niewielki spadek proporcji wyjaśnianej wariancji dla tego samego okresu wskazuje jednak, że osłabienie siły związków między

wszystkimi trzema zmiennymi – formalnym wykształceniem, pozycją zawodową i zarobkami z pracy – było raczej niewielkie.

Kryteria klasowości

Aby klasy społeczne mogły być uznane za ważne kategorie struktury społecznej, muszą być spełnione dwa **konieczne i wystarczające warunki**:

- **Warunek rozkładu średnich:** klasy społeczne różnią się znacznie pod względem przeciętnych wartości ważnych cech położenia społecznego.

Tabela 3. Średnia wartość ogólnego statusu i jego składowych dla klas społecznych okresie schyłkowym socjalizmu w badaniu POLPAN 1988

Klasa społeczna	Status ogólny (pozycja stratyfikacyjna)	Składowe statusu ogólnego			N
		Formalne wykształcenie	Pozycja zawodowa	Zarobki	
	Średnia wartość w jednostkach standaryzowanych ($\mu = 0, \sigma = 1$) (odchylenie standardowe)				
Nomenklatura	1,624 (0,654)	1,548 (0,699)	1,754 (0,267)	1,475 (0,987)	130
Wykonawczy pracownicy umysłowi	0,407 (0,341)	0,618 (0,583)	0,512 (0,478)	0,086 (0,384)	1225
Prywatna inicjatywa (pracujący na własny rachunek)	0,101 (0,711)	0,259 (0,759)	0,194 (0,488)	0,360 (0,518)	130
Wielkoprzemysłowa klasa robotnicza	-0,302 (0,601)	-0,453 (0,657)	-0,206 (0,340)	-0,159 (0,211)	1295
Peryferia klasy robotniczej	-0,744 (0,435)	-0,573 (0,641)	-0,726 (0,321)	-0,498 (0,640)	686
Chłopi	-0,892 (0,503)	-0,578 (0,430)	-0,975 (0,567)	-0,458 (0,507)	835
<i>Współczynnik eta²</i>	<i>0,581</i>	<i>0,554</i>	<i>0,670</i>	<i>0,239</i>	
<i>F(df)</i>	<i>144,59 (5)*</i>	<i>158,6 (5)*</i>	<i>141,7 (5)*</i>	<i>66,4 (5)*</i>	
* Istotne statystycznie przy $p < 0,05$ lub $p < 0,01$.					

- **Warunek rozkładu wariancji:** zróżnicowanie wartości ważnych cech położenia społecznego jest istotnie większe między klasami niż zróżnicowanie wewnątrz klas.

Hierarchie klas społecznych

Tabela 3 przedstawia hierarchiczny układ klas społecznych w 1988 roku ze względu na średnie wartości pozycji stratyfikacyjnej i jej składowych. Na górze lokuje się nomenklatura, za nią pojawiają się wykonawczy pracownicy umysłowi, dalej są zaś prywatna inicjatywa, wielkoprzemysłowa klasa robotnicza, peryferia klasy robotniczej i chłopi. Taki układ występuje nie tylko w wypadku pozycji stratyfikacyjnej, ale także dwóch jej składowych: formalnego wykształcenia i pozycji zawodowej. W wymiarze dochodowym następują pewne przetasowania: prywatna inicjatywa jest wyżej od wykonawczych pracowników umysłowych, z kolei peryferia klasy robotniczej lokują się niżej niż chłopi.

Dla danych z 1988 roku warunek rozkładu średnich jest spełniony: klasy społeczne różniły się wówczas istotnie pod względem przeciętnych wartości ważnych cech położenia społecznego. Klasy społeczne najsilniej były związane z pozycją zawodową (mierzoną na skali społeczno-ekonomicznej), co jest zrozumiałe, gdyż do wyróżnienia klas używa się kategorii zawodowych. W wypadku pozycji zawodowej proporcja wyjaśnianej wariancji wynosiła ponad 65% ($\eta^2 = 0,670$). Najstańszy okazał się związek klas społecznych z zarobkami ($\eta^2 = 0,239$).

Wartości współczynników η i statystyki F dowodzą, że w 1988 roku był również spełniony drugi warunek: **zróżnicowanie międzyklasowe było dużo większe niż zróżnicowanie wewnątrzklasowe**, czy to dla ogólnej pozycji stratyfikacyjnej, czy to dla jej komponentów. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że zróżnicowanie wewnątrzklasowe – mierzone odchy-

leniem standardowym – rozkłada się różnie w poszczególnych klasach. W wypadku ogólnej pozycji stratyfikacyjnej zróżnicowanie to jest najsilniejsze wśród wielkoprzemysłowej klasy robotniczej – w tej kategorii odchylenie standardowe jest większe od średniej arytmetycznej. Jeśli jednak spojrzymy na zarobki, to się okaże, że w 1988 roku odchylenie standardowe było większe niż średnia arytmetyczna we wszystkich klasach społecznych z wyjątkiem nomenklatury.

Tabela 4 przedstawia średnią wartość pozycji stratyfikacyjnej w latach 1993–2008, obejmujących zaawansowaną fazę transformacji ustrojowej (1994–1998) oraz okres „pre-integracyjny” i integracji z Unią Europejską (2004–2008), a więc lata, kiedy system kapitalistyczny narodził się i okrzepł. Warto zwrócić uwagę, że jeszcze w 1993 roku przedsiębiorcy sytuowali się poniżej nie tylko menedżerów i ekspertów, ale także poniżej bezpośrednich kontrolerów produkcji. Z czasem sytuacja się zmieniła – menedżerowie, eksperci i przedsiębiorcy ulokowali się na najwyższych szczeblach drabiny społecznej. W całym tym okresie (1993–2008) pracownicy fizyczni wykwalifikowani i niewykwalifikowani oraz rolnicy lokowali się na niższym szczeblu drabiny społecznej. Dystans między jej szczytem (eksperci) a najniższym szczeblem (niewykwalifikowani pracownicy fizyczni) jest bardzo duży – wynosi około dwóch i pół odchylenia standardowego znormalizowanej metryki pozycji stratyfikacyjnej.

Układ klas społecznych dla 2013 roku, przedstawiony w tabeli 5, odzwierciedla zmiany, które zaszły w strukturze społecznej ostatnich lat, głównie pod wpływem nowych tendencji na rynku pracy: zapotrzebowania na kwalifikacje na poziomie licencjackim (stąd wyodrębnienie się specjalistycznie wykwalifikowanych pracowników umysłowych), rozwoju sektora usług (i wyodrębnienie się pracowników tego sektora) oraz wzrostu i dewaluacji działalności gospodarczej na własny

Tabela 4. Średnia wartość pozycji stratyfikacyjnej w różnych fazach transformacji w badaniu POLPAN 1993–2008

Klasa społeczna	Status ogólny (pozycja stratyfikacyjna)			
	1993 rok	1998 rok	2003 rok	2008 rok
	Średnia wartość w jednostkach standaryzowanych ($\mu = 0, \sigma = 1$)			
Przedsiębiorcy (zatrudniający siłę roboczą)	0,400	0,648	0,518	0,872
Menedżerowie (wyższe kadry kierownicze)	1,749	1,677	1,350	1,359
Ekspertsi (specjaliści)	1,542	1,498	1,550	1,748
Kierownicy (bezpośredni kontrolerzy procesu pracy)	0,842	0,232	0,444	0,344
Samodzielni (pracujący na własny rachunek)	-0,029	0,239	0,013	0,419
Wykonawczy pracownicy umysłowi	-0,264	0,145	-0,109	0,127
Wykwalifikowani pracownicy fizyczni	-0,588	-0,768	-0,690	-0,693
Niewykwalifikowani pracownicy fizyczni	-0,963	-0,817	-0,999	-1,049
Rolnicy	-1,028	-1,016	-0,733	-0,718
<i>Współczynnik eta²</i>	<i>0,738</i>	<i>0,744</i>	<i>0,633</i>	<i>0,752</i>
<i>F(df)</i>	<i>375,1(8)*</i>	<i>309,6(8)*</i>	<i>161,9(8)*</i>	<i>229,7(8)*</i>

* Istotnie statystycznie przy $p < 0,05$ lub $p < 0,01$.

Źródło: Dane badania POLPAN, 1988–2008.

rachunek (samodzielni). Proponowane ujęcie klas społecznych spełnia jednak pierwsze kryterium klasowości – średnie arytmetyczne są istotnie zróżnicowane. Według tych średnich, **przedsiębiorcy, menedżerowie, eksperci i wykwalifikowani pracownicy umysłowi stanowią „góre” układu stratyfikacyjnego**, z kolei **robotnicy do prac prostych i rolnicy – jego „dół”**. Środek składa się z dwóch części: technicy i pracownicy biurowi oraz kierownicy są ulokowani istotnie wyżej od samodzielnych, pracowników usług i robotników wykwalifikowanych. W 2013 roku, po raz pierwszy od 1998 roku, pozycja samodzielnych jest, średnio rzecz biorąc, niższa niż przeciętna w całej populacji.

Klasy społeczne wyróżnione w tabeli 5 wykazują znaczne wewnętrzne zróżnicowanie. Choć klasy społeczne wyjaśniają spory procent wariacji pozycji stratyfikacyjnej i jej składowych, to jednak statystyka *F* wskazuje, że zróżnicowanie międzyklasowe nie jest – w sensie statystycznym – istotnie większe od zróżnicowania wewnątrzklasowego ani w wypadku ogólnym (pozycja stratyfikacyjna), ani w wypadkach szczegółowych (z wyjątkiem pozycji zawodowej). Mimo to drugi warunek klasowości – dotyczący rozkładu wariacji – jest całkowicie spełniony w wypadku agregacji klas społecznych, dokonanych zgodnie z kolorami zawartymi w tabeli 5.

Tabela 5. Średnia wartość ogólnego statusu i jego składowych dla klas społecznych w okresie globalizacji w badaniu POLPAN 2013

Klasa społeczna	Status ogólny (pozycja stratyfikacyjna)	Składowe statusu ogólnego			N
		Formalne wykształcenie	Pozycja zawodowa	Zarobki	
Średnia wartość w jednostkach standaryzowanych ($\mu = 0, \sigma = 1$) (odchylenie standardowe)					
Przedsiębiorcy	1,822 (1,390)	0,832 (0,933)	1,603 (0,486)	2,387 (4,559)	29
Menedżerowie	1,761 (0,556)	1,289 (0,868)	2,166 (0,681)	0,736 (1,314)	44
Eksperti	1,882 (0,447)	1,610 (0,494)	2,232 (0,364)	0,456 (0,980)	114
Wykwalifikowani pracownicy umysłowi	0,996 (0,416)	1,249 (0,723)	1,010 (0,258)	0,046 (0,770)	72
Technicy i pracownicy biurowi	0,323 (0,416)	0,442 (0,758)	0,419 (0,357)	0,730 (0,653)	239
Kierownicy	0,441 (0,610)	0,544 (0,916)	0,528 (0,430)	0,192 (0,592)	70
Samodzielni	-0,113 (0,439)	-0,050 (0,872)	-0,226 (0,038)	0,247 (0,951)	73
Pracownicy usług	-0,460 (0,419)	-0,103 (0,799)	-0,460 (0,192)	-0,308 (0,281)	266
Robotnicy wykwalifikowani	-0,385 (0,382)	-0,262 (0,732)	-0,381 (0,233)	-0,004 (0,480)	132
Robotnicy do prac prostych	-0,766 (0,370)	-0,553 (0,717)	-0,777 (0,311)	-0,227 (0,455)	415
Rolnicy	-0,878 (0,466)	-0,645 (0,572)	-0,886 (0,020)	-0,114 (1,073)	135
<i>Współczynnik eta²</i>	<i>0,786</i>	<i>0,465</i>	<i>0,907</i>	<i>0,174</i>	
<i>F(df)</i>	<i>89,2 (10)</i>	<i>75,5 (10)</i>	<i>141,5(10)*</i>	<i>20,14 (10)</i>	
Podział na cztery segmenty					
<i>Współczynnik eta²</i>	<i>0,752*</i>	<i>0,458*</i>	<i>0,857*</i>	<i>0,079*</i>	
<i>F(df)</i>	<i>1158,9 (3)</i>	<i>436,6 (3)</i>	<i>3152,0 (3)</i>	<i>32,9 (3)</i>	
* Istotnie statystycznie przy $p < 0,05$ lub $p < 0,01$.					

Źródło: Dane badania POLPAN, 2013 rok.

Tabela 6. Klasy społeczne a postawy prorynkowe w badaniu POLPAN 2013

Klasa społeczna	Postawy prorynkowe (przeciwnie do interwencjonizmu państwowego)			Zbiorczy indeks (wartości standaryzowane)**	N
	A Prywatyzacja mienia państwowego zasza zbyt daleko – nie zgadzam się*	B Państwo powinno zapewnić miejsce pracy każdemu, kto chce pracować – nie zgadzam się*	C Ceny podstawowych produktów żywnościowych powinny być pod kontrolą rządu – nie zgadzam się*		
	Odsetek odpowiedzi (w %)				
Przedsiębiorcy	35,7	37,9	48,2	1,105	29
Menedżerowie	27,3	31,8	52,3	0,818	44
Eksperti	32,7	27,2	46,8	0,876	114
Wykwalifikowani pracownicy umysłowi	26,5	15,3	21,4	0,199	72
Technicy i pracownicy biurowi	13,6	12,6	30,9	0,099	239
Kierownicy	19,7	14,3	28,3	0,242	70
Samodzielni	19,4	19,5	37,0	0,368	73
Pracownicy usług	13,3	3,4	30,0	0,026	266
Robotnicy wykwalifikowani	11,6	2,3	30,3	-0,087	132
Robotnicy do prac prostych	9,2	5,8	25,3	-0,212	415
Rolnicy	2,7	5,3	12,2	-0,505	135

* Zdecydowanie się nie zgadzam i raczej się nie zgadzam.
** Wagi czynnikowe dla pięciopunktowych skal odpowiadających pytaniom A, B, C = 0,561, 0,573, 0,510. Wartość własna 1,644. Proporcja wyjaśnionej wariancji 54,8%.

Źródło: Dane badania POLPAN, 2013 rok.

Klasy społeczne a adaptacja do gospodarki rynkowej

W 2013 roku respondenci byli pytani o to, w jakim stopniu uważają, że: (1) prywatyzacja państwowych zakładów pracy poszła zbyt daleko (rynek kapitału), (2) państwo powinno zapewnić pracę każdemu, kto chce ją podjąć (rynek pracy), (3) ceny żywności powinny być pod kontrolą państwa (rynek dóbr). Poparcie dla rozwiązań wolnorynkowych oznacza, że nie kwestionuje się postępującej prywatyzacji mienia państwowego i wyraża się względnie silną opozycję wobec roli państwa jako dostawcy pracy i kontrolera cen. Opierając się na odpowiedziach na pytania dotyczące zgody na prywatyzację i sprzeciwu wobec państwowej kontroli zatrudnienia i cen, skonstruowaliśmy zbiorczy indeks mierzący postawy prorynkowe.

Klasowe zróżnicowanie postaw prorynkowych jest wyraźne. Klasy społeczne, które są tutaj określane mianem „zwycięzców transformacji” – menedżerowie, eksperci, przedsiębiorcy – zdecydowanie przejawiają najsilniejsze postawy prorynkowe. Na dole hierarchii społecznej obserwujemy najsilniejszą opozycję wobec rozwiązań popierających wolny rynek. Przepaść w hierarchii jest w tym zakresie bardzo duża – między skrajnie ulokowanymi klasami wynosi ona ponad półtora odchylenia standardowego.

Podsumowanie

Krytyka pojęcia klasy społecznej i jego zastosowania do analizy współczesnych społeczeństw sięga połowy XX wieku. W 1998 roku David B. Grusky i Jesper B. Sørensen pisali, że „obecna runda antyklasowej retoryki nie ma precedensu pod względem swojej popularności, szczególnie w Europie, gdzie analiza klasowa historycznie zajmowała uprzywilejowaną pozycję” (Grusky, Sørensen 1998, s. 1187). Ta antyklasowa retoryka

została rozciągnięta na Europę Środkową. Dane prezentowane w niniejszym opracowaniu przekonująco obrazują, że retoryka ta jest pozbawiona podstaw empirycznych.

Gdy analizujemy podstawowe wymiary stratyfikacji społecznej – formalne wykształcenie, pozycję zawodową i zarobki – wówczas się okazuje, że różnice klasowe są znaczne i nie usprawiedliwiają antyklasowej retoryki. Wzięcie pod uwagę wertykalnego wymiaru stratyfikacji społecznej pokazuje dobitnie, że klasy społeczne nie są redukowalne do prostego układu hierarchicznego. Relacje między klasami są złożone i zmieniają się w czasie. Przedstawiliśmy zatem różne schematy klasowe, skonstruowane tak, aby pierwszym z nich odpowiadał głównym cechom ustroju socjalistycznego, drugi – głównym cechom ustroju w czasie transformacji postkomunistycznej, trzeci – sytuacji w 2013 roku. Pokazaliśmy, że w okresie postkomunistycznym przedsiębiorcy, menedżerowie i eksperci mieszczą się na najwyższym szczeblu hierarchii dobrobytu materialnego i kontroli różnych zasobów, kierownicy, pracujący na własny rachunek oraz technicy (pracownicy biurowi) mieszczą się w środkowej części hierarchii, a robotnicy wykwalifikowani i niewykwalifikowani – na samym jej dole.

Różnice klasowe ujawniają się zresztą nie tylko w obiektywnych miarach położenia społecznego, jak formalne wykształcenie, pozycja zawodowa czy zarobki. Ujawniają się one również w wymiarze psychologicznym. Nie jest zaskakujące, że ci, którzy znajdują się na górze w hierarchii społecznej i którym dobrze się powodzi w systemie rynkowym, w znacznym stopniu go popierają. Ci zaś, którzy sobie radzą gorzej, oponują przeciw wolnemu rynkowi.

W strukturze społecznej – której emanacją jest struktura klasowa – mogą powstawać napięcia z tego powodu, że jedne grupy społeczne lepiej, a inne gorzej dostosowują się do zmieniających się warunków. Stosując

język metaforyczny, można powiedzieć, że duże różnice między klasami w zakresie poglądów na funkcjonowanie podstawowych instytucji kapitalizmu znamionują pęknięcia w strukturze społecznej. Ponieważ rysy przebiegają wzdłuż jednej linii podziału, można mówić o pękniętej strukturze społeczeństwa polskiego. Utrzymujemy więc tezę sformułowaną kilka lat temu – dane empiryczne nadal ją potwierdzają.

W międzykrajowej perspektywie porównawczej jest oczywiste, że struktura klasowa społeczeństwa polskiego uległa daleko posu-

niętej modernizacji w tym sensie, że jej układ zbliżył się do tego, jaki występuje w Europie Zachodniej. Tempo narastania nierówności społecznych i stopień klasowych dystansów czynią jednak strukturę klasową społeczeństwa polskiego pod wieloma względami podobną do tej, jaką można zaobserwować w krajach o niższym stopniu rozwoju. Tam również pasuje teza o pękniętej strukturze społeczeństwa jako skutku polaryzacji, choć w warunkach polskich dystanse międzyklasowe nie są zanurzone w konfliktach etnicznych.

Bibliografia

- Beck U. (2004), *Spółczesność ryzyka. W poszukiwaniu utraconego bezpieczeństwa*, przeł. B. Baran, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Domański H., Sawiński Z., Słomczyński K.M. (2007), *Nowa klasyfikacja i skale zawodów*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Domański H., Śpiewak P., Rychard A. [red.] (2006), *Polska jedna czy wiele?*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa.
- Grusky D.B., Sørensen J.B. (1998), Can class analysis be salvaged? *American Journal of Sociology*, t. 103, s. 1187–1234.
- Janicka K. (2010), Zmiany w strukturze społecznej w wyniku transformacji ustrojowej w Polsce. Historyczno-polityczne tło przemian społecznych, *Rocznik Lubuski*, t. 36, nr 2, s. 33–51.
- Jarosz M. [red.] (2005), *Polska. Ale jaka?*, Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Kojder A. [red.] (2007), *Jedna Polska? Dawne i nowe zróżnicowania społeczne*, Wydawnictwo WAM, Warszawa.
- Marody M. [red.] (2002), *Wymiary życia społecznego*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- Pakulski J., Waters M. (1996), *Death of Class*, SAGE Publications Ltd., London.
- Słomczyński K.M., Kohn M.L., Janicka K., Koralewicz J., Miller J., Schoenbach C., Schoenberg R., Zawadzka A. (1988), *Sytuacja pracy i jej psychologiczne konsekwencje: polsko-amerykańskie analizy porównawcze*, Ossolineum, Wrocław.
- Słomczyński K.M., Janicka K. (2008), Polarized social-class structure: On the Matthew effect and increasing inequality, *Polish Sociological Review*, nr 164, s. 341–357
- Słomczyński K.M., Janicka K., Shabad G., Tomescu-Dubrow I. (2007), Changes in class structure in Poland, 1988–2003: Crystallization of the winners-losers’ divide, *Polish Sociological Review*, nr 157, s. 45–64.
- Słomczyński K.M., Janicka K., Tomescu-Dubrow I. (2010), *Struktura społeczeństwa polskiego: zmiany w latach 1978–2008*, [w:] *Modernizacja Polski*, red. W. Morawski, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa, s. 552–583.